

अरुणो वैतहव्यः। अग्निः । जगती, १५ त्रिष्टुप्।

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १०.०९१.०१

जागृवद्भिः- जागरणशीलैः । जरमाणः- स्तुतः । दमूनाः- दानमनाः । दान्तमना अग्निः । इळस्पदे- मन्त्रमये । दमे- सद्ने । इषयन्- कामयमानः । सं इध्यते- उद्दीपितो भवति । विश्वस्य- सर्वस्य । हविषः- हव्यस्य । होता- समर्पकः । वरेण्यः- श्रेष्ठः । विभुः- व्याप्तः । विभावा- दीप्तः । सुषखा । सखीयते- मैत्रीमिच्छति ॥१॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्वरीरिव।

जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशां विशम् ॥ १०.०९१.०२

सः- असौ । दर्शतश्रीः- दर्शनीयविभूतिः । गृहेगृहे- प्रतिसदनम् । अतिथिः । वनेवने- प्रत्याश्रितम् । तक्वरीरिव- सरन्निव । शिश्रिये- श्रयति । जन्यः- जनहितः । जनंजनम्- सर्वं जनम् । नाति मन्यते- नातिक्रम्य गच्छति । विश्यः- विशां हितः । विशः- प्रजाः । आक्षेति- अभिगच्छति । विशांविशम्- सर्वाः प्रजाः अधितिष्ठति ॥२॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्रे कविः काव्येनासि विश्ववित्।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ १०.०९१.०३

दक्षैः- समर्थशक्तिभिः । सुदक्षः- सुसमर्थः । क्रतुना- प्रज्ञया । सुक्रतुः- शोभनप्रज्ञः । अग्रे- पावक सर्वभूतहितकृतो । काव्येन- दर्शनेन । कविः- क्रान्तदर्शी । असि- भवसि । विश्ववित्- सर्वविदसि । त्वमेकः । वसूनां वसुः- चित्तवृत्तिस्तम्भकारकशक्तीनामुत्तमः । क्षयसि- निवासं करोषि । द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । यानि- तत्स्थानि यानि । पुष्यतः- संवर्धयतः । तेषाम् । वसूनाम् । वसुः- वासयितासि ॥३॥

प्रजानन्नग्रे तव योनिर्मृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः।

आ ते चिकित्र उषसांमिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥ १०.०९१.०४

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो । प्रजानन्- ज्ञानसम्पन्नः सन् । ऋत्विग्यम्- ऋतमयम् । इळायास्पदे-
मन्त्रपदस्थम् । घृतवन्तम्- दीप्तिमन्तम् । तव- भवतः । योनिम्- सदनम् । आसदः- उपविष्टवान् ।
ते- तव रश्मयः । उषसाम्- विद्यानाम् । एतयः- प्रज्ञामया रश्मय इव । अरेपसः- अदोषाः ।
सूर्यस्येव रश्मयः- सूर्यकिरणा इव । आ चिकित्रे- प्रज्ञायन्ते ॥४॥

तव श्रियो वर्ष्मस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ १०.०९१.०५

तव- भवतः । श्रियः- रश्मयः । वर्ष्मस्येव विद्युतः- मेघ्या विद्युत इव । चित्राः- असाधारणाः ।
उषसां न केतवः- प्रभातकिरणा इव । चिकित्रे- प्रज्ञायन्ते । यत्- यदा । ओषधीः । वनानि प्रति ।
अभिसृष्टः- विसृष्टः । तदा । आस्ये- स्वमुखे । अन्नम्- ओषध्यादिकमन्नम् । स्वयम् । परि चिनुषे-
परिक्षिपसि । भक्षयसि । भौमभोगरतिं सर्वभूतहितक्रतुर्भस्मीकरोतीत्याध्यात्मिके ॥५॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्विग्यं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ १०.०९१.०६

तम्- अमुमग्निम् । ओषधीः- ओषधयः । ऋत्विग्यम्- ऋतमयम् । गर्भम् । दधिरे- घृतवत्यः ।
मातरः- जनन्यः । आपः । तमग्निम् । जनयन्त- गर्भत्वेन धृत्वा उत्पादितवत्यः । वनिनश्च-
आरण्याश्च । वीरुधः । समानम्- समत्त्वभावयुक्तम् । तम् । गर्भे धारयन्ति । विश्वहा- सर्वदा । च ।
अन्तर्वतीश्च- गर्भवत्य एताः । सुवते- तमग्निं जनयन्ति । भौमद्रव्याणि शारीराणि च मूलशक्तिधाराश्च
सङ्कल्पाख्यमग्निं गर्भे धारयन्ति सृजन्ति चेत्याध्यात्मिके । जलाद्विद्युदुत्पत्तिरित्याधिभौतिके ॥६॥

वातोपधूत इषितो वशां अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्छर्धस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ १०.०९१.०७

वातोपधूतः- वायुना कम्पित इत्याधिभौतिके । प्राणेन चलित इत्याध्यात्मिके । इषितः- प्रेरितश्च ।
तृषु- क्षिप्रम् । वशान्- कान्तान् । अन्ना- वनस्पतीन् भौमभोगान् । अनु । यत्- यदा । वितिष्ठसे-

अधितिष्ठसि । तदा । अग्ने । धक्षतः- दहतः । ते- तव । अजराणि- अमराणि । पृथक् शर्धांसि-
विशेषतेजांसि । रथ्यो यथा- रथचक्राणीव । आ यतन्ते- भौमभोगानादातुं प्रयत्नं कुर्वन्ति ।
स्वार्थपरभौमभोगरतिं सर्वभूतहितक्रतवे यदा समर्पयामस्तदा भौमभोगरतिर्भस्मीभवतीति
भावः ॥७॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतममतिम् ।

तमिदर्भे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ १०.०९१.०८

मेधाकारम्- प्रज्ञामयं प्रज्ञाकरं वा । विदथस्य- उपासनस्य । प्रसाधनम्- मण्डनम् । होतारम्-
देवाह्वितारम् । परिभूतम्- परितो भवितारम् । मतिम्- मननमयम् । तम्- अमुम् । अग्निम्-
सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्पम् । समानम्- समत्त्वभावयुक्तम् । अर्भे हविषि- अल्पे हव्यदाने । महे-
महति च । वृणते- उपासका वरणं कुर्वन्ति । त्वत् अन्यम्- भवदितरम् । न- न वरणं कुर्वन्ति ॥८॥

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः ।

यदेवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ १०.०९१.०९

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । त्वाम्- भवन्तम् । होतारम्- देवाह्वितारम् । इत्- एव । अत्र- अस्मिन्
स्थाने । वेधसः- विद्वांसः । त्वायवः- त्वत्कामाः । विदथेषु- उपासनेषु । वृणते- वरणं कुर्वन्ति ।
देवयन्तः- देवकामाः । हविष्मन्तः- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यसम्पन्नाः । मनवः-
मननशीलाः । वृक्तबर्हिषः- देवेभ्य आवर्जितं समर्पितं दर्भासनं यैस्ते वृक्तबर्हिषः ।
समर्पितचित्ताकाशा इत्याध्यात्मिके । ते- त्वदर्थम् । प्रयांसि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि ।
दधति- धारयन्ति ॥९॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विष्यं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १०.०९१.१०

पूर्वं व्याख्यातम् ॥१०॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्यश्मुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ १०.०९१.११

यः । अमृताय- अमराय । तुभ्यम्- त्वदर्थम् । अग्ने- सर्वभूतहितकृतो । मर्त्यः- मनुष्यः । समिधा- समिधम् । उत वा- अपि च । हविष्कृति- हवींषि । दाशत्- ददाति । तस्य- तदर्थम् । होता- देवाह्वाता । भवसि । दूत्यम्- दौत्यम् । यासि- गच्छसि । उप ब्रूषे- देवेभ्योऽस्यार्थे वदसि । गुरुरसि । अध्वरीयसि- ध्वररहितं सर्वभूतहितं कर्म कर्तुमिच्छसि ॥११॥

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्धर्धनो यासु चाकनत् ॥ १०.०९१.१२

यासु । वृद्धासु । वर्धनः- वर्धमानोऽग्निः । चाकनत्- उपासकान् कामयते । इमाः- एताः । अस्मै- एतस्मै । वसवे- चित्तवृत्तिस्तम्भकारकाय । जातवेदसे- जातविद्यायाग्नये । मतयः- बुद्धयः । वाचः । ऋचः- मन्त्रमय्यः । गिरः- वाण्यः । सुष्टुतयः- शोभनस्तुतिमय्यः । वसूयवः- सम्पत्कामाः । अस्मत्- अस्मत्तः । आ- आभिमुख्येन । समग्मत- समायान्ति ॥१२॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १०.०९१.१३

प्रत्नाय- सनातनाय । उशते- कामयते । अस्मै- एतस्मै अग्नये । इमाम्- एताम् नवीयसीम्- अगतरसामभिनवाम् । सुष्टुतिम्- शोभनस्तुतिम् । वोचेयम्- वदामि । नः- अस्माकं स्तुतिम् । शृणोतु । सुवासाः- सुमण्डिता । उशती- कामयन्ती । जाया- पत्नी । पत्ये- भर्त्रे । इव । अस्य- एतस्याग्नये । हृदि अन्तरा निस्पृशे- हृदयमध्यस्पर्शनाय । भूयाः- भूयासम् । व्यत्ययेन मध्यमः ॥१३॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ १०.०९१.१४

यस्मिन् । अश्वासः- प्राणाः । ऋषभासः- श्रेष्ठाः । उक्षणः- सेक्ताः । वशाः- कान्ताः । मेषाः- दर्शनभूता रसाः । मिष धातोर्दर्शनार्थः काव्येषु प्रसिद्धो मिषतां सर्वरक्षसामित्यादिषु । अवसृष्टासः-

विसृष्टाः। आहुताः- समर्पिताः। तस्मै। कीलालपे- जीवोदकमनुभवते। कीलालमुदकमिति
यास्कः। सोमपृष्ठाय- रसोत्कर्षाय। वेधसे- मेधाविने। अग्नये- सर्वभूतहितक्रतवे। हृदा- हृदयेन
रसमयेन। चारुम्- कल्याणम्। मतिम्- मननम्। जनये- सृजामि ॥१४॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्बीव सोमः।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १०.०९१.१५

अग्ने। स्रुचि- स्रुक्पात्रे। घृतमिव। चम्बि- चमसपात्रे। सोम इव- सोमरसमिव। अग्ने। ते- तव।
आस्ये- मुखे। हविः- हव्यम्। अहावि- समप्यति। वाजसनिम्- बलसंभक्तीम्। सुवीरम्-
शोभनवीर्याम्। प्रशस्तम्- सुख्याताम्। यशसम्- कीर्तिमयीम्। बृहन्तम्- महतीम्। रयिम्-
दानयोग्यसम्पदम्। अस्मे- अस्मदर्थम्। धेहि- धारय प्रयच्छ ॥१५॥